
СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 141.7(477)

Т. В. Андрійчук, к. ф. н, доцент

УКРАЇНЬСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ІМПЕРАТИВ УКРАЇНИ

Анотація. У даній статті розглядаються основні причини та прояви амбівалентності української ментальності та вплив цих факторів на становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.

Ключові слова: амбівалентність, менталітет, національний характер, громадянське суспільство, індивідуалізм, емоційність, кордоцентризм, самоорганізація.

Т. В. Андрійчук, к. ф. н, доцент

УКРАИНСКАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ И ИМПЕРАТИВ УКРАИНЫ

Аннотация. В данной статье рассмотрены основные причины и проявления амбивалентности украинской ментальности и влияние этих факторов на становление гражданского общества в современной Украине.

Ключевые слова: амбивалентность, менталитет, национальный характер, гражданское общество, индивидуализм, эмоциональность, кордоцентризм, самоорганизация.

Т. В. Andriichuk, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

UKRAINIAN MENTALITY AND UKRAINE IMPERATIVE

Abstract. This article describes the underlying causes and manifestations of ambivalence Ukrainian mentality and the influence of these factors on the development of civil society in modern Ukraine.

Keywords: ambivalence, mentality, national character, civil society, individualism, emotionality, cordcentrism, self-organization.

Актуальність теми дослідження. У наші дні проблема національного менталітету стає все більш актуальною. Розбудова української державності нагально вимагає глибокого та об'єктивного вивчення особливостей нашого народу. Сьогоднішні дні – час спалаху національної самосвідомості, суспільного інтересу до своєї історії, духовного життя, час, коли народ прагне осмислити минуле, розібратись в теперішньому і знайти орієнтири на майбутнє. Тому це надзвичайно актуалізує вивчення особливостей українського менталітету, його основних характеристик та впливу на наш історичний поступ.

Постановка проблеми. Масштабність проблем і завдань, які сьогодні мусить вирішувати українське суспільство ставить його в межову ситуацію. Пізнане і пережите в межових ситуаціях дає людині інші масштаби оцінок, інші ціннісні орієнтири, змінює її поведінку та життєві настанови, відкриваючи новий причинний ряд людського буття. Бо саме в ці хвилини шоку людина здатна найбільше до самоаналізу, до ревізії ціннісних основ свого буття, саме в ці хвилини висвітлюються найглибші його основи, витісняючи на периферію буденні турботи. Ці процеси відбуваються не лише на індивідуальному екзистенціальному рівні, а і в часи «оголених сутностей» та колосального психологічного неврозу в житті того чи іншого етносу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Самопізнання української душі починається ще з середини XIX ст. працею М. Костомарова «Дві руські народності», продовжується І. Нечуєм-Левицьким в «Світогляді українського народу», Т. Рильським «К изучению украинского мировоззрения», в роботі «Хто такі українці і чого вони хочуть?» М. Грушевського. Особливу увагу цій проблемі було приділено в наукових колах української діаспори. Це праці: «Нариси з історії філософії на Україні» Д. Чижевського, «Листи до Братів-Хліборобів» В. Липинського, «Призначення України» Ю. Липи, «Дух нашої давнини» Д. Донцова, «Українська емоційність» Є. Онацького, «Світвідчуження українця» О. Кульчицького, «Роди-

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

на і душа народу” Б. Цимбалістого, “Загублена українська людина” М. Шлемкевича, «Україна між Сходом і Заходом» І. Лисяка-Рудницького, «Світогляд українського народу» І. Мірчука.

В пострадянській Україні ці проблеми досліджували М. Попович, С. Кримський, М. Юрій, І. Лисий, В. Кизима, В. Храмова, А. Бичко, І. Бичко та ін.

За 150 років фрагментарного дослідження цієї проблеми в Україні можна виділити наступні методологічні підходи:

- порівняння українського характеру з іншими народами;
- аналіз українського характеру з позицій психоаналізу;
- вияв архетипів етнокультури.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Проблема осмислення ментальності виникає на перехресті багатьох наук (філософії, історії, культурології, психології, етнології, соціології). На сьогоднішній день існує кілька напрямків таких досліджень:

- визначення сутності поняття “ментальність”, місця її у суспільній свідомості, історія виникнення самого поняття;
- історія ментальностей. (роботи цього напрямку розглядають ментальність як своєрідну мову культури);
- вивчення проявів окремих рис ментальності в різних суспільствах: середньовічної (Ж. Ле Гофф), особливості ментальності періоду становлення капіталізму (Х. Бродель), тощо;
- експертна оцінка стану кожного елемента системи менталітету та їх сукупності, їх вплив на культурний та історичний поступ кожного народу;
- осмислення рис української ментальності в світлі наших досягнень та поразок.

Постановка завдання. В даній науковій розвідці, спираючись на вже існуючі напрацювання в цьому питанні, аналізується амбівалентність української ментальності та проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні в світлі останніх політичних подій.

Виклад основного матеріалу. Термін «ментальність» (від лат. – розум, мислення, душевний склад) був використаний вперше Р. Емерсоном у 1856 році, та лише після 1922 року набув статусу наукового поняття. Його застосовує французький етнолог Леві-Брюль для позначення пралогічного мислення дикунів. Філософське розуміння сутності ментальності починається з робіт представників французької школи “Аналів” на чолі з М. Блоком та Ле Февром, які у сорокові роки двадцятого століття зробили ментальність головним пунктом методології дещо змінивши його змістовне навантаження. Вони вживають цей термін для позначення колективної психології на стадії цивілізації (спосіб мислення, спосіб бачення світу). Ле Февр вважав, що історія суспільних ідей та наукових знань має бути доповнена історією афектів, історичною психологією, адже, на його думку, неможливо «пояснити рух людської думки тільки еволюцією економічних форм, відмикати всі замки одним ключем зі своєї кишені» [9, с. 215].

На сьогодні не існує єдиного визначення поняття «ментальність». Відзначимо найпоширеніші підходи:

- означення емоційних стереотипів певних етносів;
- об’єднання архетипів у певну цілісність;
- визначення духовних домінант в житті нації, що виявляється як національний характер та «душа народу»;
- означення певного типу сприйняття соціальної реальності певним етносом;

Серед численних визначень найбільш переконливим видається таке: ментальність – вихідна матриця світосприйняття та світовідношення народу (його «душа»), психоповедінкові архетипи, де своєрідно переплітається свідоме і несвідоме, логічне та емоційне, колективне та індивідуальне. Саме менталітет визначає досвід і поведінку етносів, це призма, через яку людина дивиться на світ і себе в ньому. Ключовими словами в визначенні менталітету є картина світу, набір духовних цінностей, не завжди усвідомлена система життєвих координат та підсвідомих стереотипів.

Отже, як слушно зазначає М. Юрій: «менталітет – це не особливий національний логос і не апріорна система цінностей (частини ідеології) а певний соціально - психологічний стан суб’єкта – етносу, нації, народності, громадян, що втілює в собі (не в пам’яті народу, а в його підсвідо-

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

мості) результати тривалого й усталеного впливу етнічних, природно-географічних, соціально-економічних умов проживання суб'єкта менталітету» [10, с.131].

Ментальність не має внутрішньої диференціації на моральну, політичну а інші складові, а є цілісним духовним утворенням. Тому її часто визначають як «душу народу» - те, що пронизує всі сфери життєдіяльності. За своєю спрямованістю ментальні настанови бувають предметними (спрямованими на зовнішній світ) та рефлексивними (орієнтованими на внутрішній світ людини). На сьогодні ні в кого не викликає сумнівів твердження, що окрім геополітичних чинників та історичної детермінанти, менталітет нації тієї чи іншої держави виступає чинником, який великою мірою визначає подальший її розвиток і місце серед цивілізованих країн світу.

Національний характер як сукупність певних емоційно - вольових якостей, ціннісних установок, психологічних рис проявляються в мові, культурі, традиціях, звичаях, обрядах, моралі, варіантах поведінки. Саме культура оприявлює менталітет, робить його із «речі в собі» в «річ для нас». За слушним визначенням С. Кримського, культура – це розкриття етнічного автопортрету народу, вона втілює цілісно-смісловне домобудівництво етносу [3, с. 74].

У кожній нації певні ментальні ознаки становлять неповторний склад душі народу. Український характер має в собі як абсолютно протилежні, так і взаємодоповнюючі риси. Більшість дослідників відзначають, що в українстві є два провідні ментальні типи: землеробський (символ хлібороба, який уособлює; працьовитість, хазяйновитість, антеїзм) і козацький (символ мужнього та вільнолюбного захисника-оборонця, з розвиненим почуття справедливості, гідності, пристрасної любові до рідної землі). Саме це і породжує амбівалентний тип поведінки українців. Д. Донцов вдається до цікавих метафор; свинопасів, що передусім дбають про примноження свого господарства та власну вигоду ставлять вище інтересів держави, народу, нації та козаків, що готові жертвовно боронити мечем державу та волю, керуючись лозунгами «Воля або смерть», «Україна понад усе». «Козак став ключовою постаттю не лише в історії України, а й у національній свідомості українців так, як ковбой у американців чи вікінг у скандинавців». (О.Субтельний) в Західній Європі українців стали часто називати козацьким народом, а Україну – «країною козаків».

Отже, українця із давніх-давен характеризує працьовитість, хазяйновитість, гостинність і доброзичливість у стосунках як з одноплемінниками, так і з чужоземцями, обережність, сентиментальність, але також рішучість і незламність, винахідливість і хоробрість, героїзм і самопожертва, коли доводиться взяти до рук зброю.

Розглядаючи історичні чинники, один із філософів української діаспори О. Кульчицький доходить висновку, що постійні загрози смерті, «терпіння» дали серед українців два роди реакцій: породили «*vita maxima et heroica*» (авантюрно-козацький життєвий стиль, де провідним є героїзм) і «*vita minima*» (стиль притаємного існування, де провідним є пристосування). Підтвердження цього бачимо і в останніх подіях в Україні, де з одного боку героїзм і самопожертва «Небесної сотні» та багатьох бійців та волонтерів на фронті, з гаслом «Ніхто крім нас», а з іншого – «диванна сотня» та прагнення за будь-яку ціну уникнути мобілізації на захист держави, погляд на події з позицій стороннього спостерігача, а то і суворого арбітра.

Ще одна причина нашої амбівалентності базується на поєднанні в ній західних і східних начал. Розташування між Сходом і Заходом, тривале бездержавне існування, розчленованість народу у минулому здебільшого визначили український менталітет. Основну роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Географічно та історично наш народ перебував на лінії різноманітних протистоять: християнство – іслам, православ'є – католицизм, татари – Литва, Росія – Польща, Туреччина – Польща, Швеція – Росія, СРСР – НАТО та ін. Все це врешті знайшло свій вияв у характері людей. Ці обставини зумовили химерне поєднання у світогляді українців західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної,) та східної (пасивно-споглядальної) ментальності. Тому І. Лисий цілком справедливо твердить, що парадигмальна риса українців – внутрішній антиномізм, амбівалентність, схильність поєднувати непоєднуване: християнське та язичницьке, православне та католицьке, кочове та осіле і т. п. (тому українцям так припало до душі бароко, бо воно теж прагне поєднувати контрастне) [6, с.38].

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Більшість дослідників доходять згоди, що у підсвідомому українця домінує культ матері, а не батька. Тому-то нори поведінки, ієрархія цінностей є типовими для жіночої свідомості з перевагою почуттів над розумом, «серця» над головою. Найголовніші риси психологічного складу українця, на думку багатьох дослідників є емоційність, сентиментальність, ліризм. Ця риса теж досить небезпечна для нашого успішного домобудівництва. Адже ця двоїстість виявляється у великій амплітуді чуттєвого життя українців: від любові — до ненависті, від ейфорії — до розпачу, а також у певній непослідовності дій де часто-густо мало прагматизму та тверезого розрахунку.

Тому ще одна амбівалентність присутня в українському національному характері: екзекутивність (жіночність), «сентиментальна кваша» (М. Зеров), ніжність-мякість (серденько-соловейко), що керується емоціями і спонукає завжди шукати захисту, допомоги, а не сподіватися на власні сили і водночас мужня козацька мускулінність, що опирається на розум та власну активну позицію.

Ще в дитинстві у несвідоме життя українця входить ідея рівності «дітей» неньки-України, бо мати однаково любить всіх і водночас недовіра, нехить, ворожість до насильницької «батьківської» влади, любов якого ще потрібно заслужити. Цей архетип займає чільне місце в народній культурі, зберігається і постійно відтворюється в стереотипах поведінки і мислення кожного наступного покоління.

Тому-то «українцям не властива сакралізація держави, – цілком слушно зазначає А. Колодій, – їм загалом байдуже поняття державної величі, на яких у Росії будується ідеологія так званої «суверенної демократії» (насправді – імперського неототалітаризму)). Для українців важливіші цінності свободи, людської гідності, доброго життя в його широкому значенні. Вони негативно ставляться до відірваних від інтересів простої людини вертикальних ієрархій і схильні до самоврядування. Саме це є стрижнем української національної ідеї, яку майданіти стверджують не так гаслами, як своєю діяльністю» [2].

В дзеркалі останніх буремних подій в нашій державі українці побачили оприявлення як найкращих рис свого національного характеру: здатність до самоорганізації, що формувалась протягом багатьох віків бездержавності, почуття власної гідності, козацьку мужність та жертвовність (Україна понад усе), так і ментальні небезпеки. Демократизм завжди пронизував увесь устрій життя українського народу і став суттєвою ознакою його ментальності. Яскравим прикладом рівноправ'я і демократизму є козащина, де посади гетьмана і старшини були виборними, а не одвічними. Це і козацькі ради, що ухвалювали найважливіші рішення. Це і віче в Київській Русі. Розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди може виродитись до анархічності, протидії будь-яким формам підпорядкування.

Недостатня єдність і згуртованість українців пояснюється перш за все їх індивідуалізмом (що різко контрастує з російським колективізмом) і перегукується з менталітетом народів Західної Європи. У сфері соціальних відносин він поєднаний з демократизмом, толерантністю, повагою до суверенних прав особистості. Крім вітчизняних авторів, на цю рису українського менталітету звертали увагу й зарубіжні автори. Зокрема, Г. Тільтман у праці «Хліборобська Європа» акцентує увагу на індивідуалізмі, який, на його думку, властивий українцям: «Кожна українська хата, хоч якою малою вона була б, огорожена парканом – символом того індивідуалізму та любові до домівки й землі, що складають саме коріння українського темпераменту» [5, 65].

Віддаленість українських поселень на степових просторах змушувала сподіватись тільки на власні сили у разі небезпеки, що зумовило відомий індивідуалізм українців. «Засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь, проте, не прийняла основного принципу візантинізму: панування загального над індивідуальним» - справедливо зауважує С. Кримський [4, 297].

Питання громадянського суспільства історично постало як питання про найбільш розумний і доцільний устрій людського буття. Громадянське суспільство формується історично, відображає певні якісні характеристики суспільства, набуті лише на певному етапі його розвитку.

Під час подій кінця листопада 2013 р. – лютого 2014 р. наше громадянське суспільство реально довело, що воно здатне виступати надійним гарантом незворотності демократичних перетворень в Україні. Цей безпрецедентний досвід та аналіз подальшого перебігу суспільно-політичних процесів дає підстави розглядати громадянське суспільство в Україні як вагомий суб'єкт протидії зовнішній агресії та забезпечення національної безпеки.

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

В аналітичній доповіді інституту Соціальних досліджень зазначається: «У 2013 році громадянське суспільство в Україні вийшло на новий якісний рівень мобілізації активних громадян для вирішення стратегічних для розвитку українського соціуму проблем, створило унікальні інституційні осередки, які продемонстрували здатність формулювати власний порядок денний та змушувати рахуватися з ним різні політичні сили. Практика виходу людей на Євромайдан засвідчила, що енергія самоорганізації українських громадян має великий потенціал до консолідації навколо суспільно значущих проблем» [8, с.8].

Спроби побудови «ручного» громадянського суспільства, підпорядкованого державі, здебільшого не сприймалися й не сприймаються на сьогодні українськими громадянами. Вони все більше позбавляються від патерналістських очікувань, що створює новий креативний тип громадянина в нашому суспільстві.

Поряд із протестними практиками, останнім часом в Україні зафіксовано чимало конструктивних форм стихійної громадської самоорганізації. Адже, як слушно відзначив у своєму блозі Юрій Богданов, «революційей и бунтом можно свергать тиранов, но нельзя ничего создать» [1]. І абсолютно справедливо він вбачає серйозну небезпеку для подальшого успішного поступу України саме у амбівалентності нашої ментальності. Вважаючи, що більш небезпечними нині є не байдужі конформісти чи «совки», а надемоційні ура-патриоти. «Эта категория — наиболее легко манипулируема и внутренними деструктивными силами, и внешними. Для этой категории наиболее свойственна вера во взаимоисключающие вещи: они хотят непримиримой войны с Россией — и при этом возмущаются на власть за отключение света и тепла, они хотят радикальных реформ — но со страхом смотрят на необходимость урезания бюджета, они хотят развития экономики и инвестиций — но при этом выступают за большевистские методы национализации и ограбления богатых. Они хотят борьбы (вплоть до физического уничтожения) с коррупционерами — но не понимают, в чем заключается реальная борьба с коррупцией и сами остаются ее частью. Они — объект агитации для популистов всех мастей, кремлевских провокаторов. Главная слабость — чрезмерная эмоциональность» [1].

Висновки. Тому всі позитивні перспективи розвитку як нашої держави, так і громадянського суспільства, можна пов'язувати саме з прагматичними патріотами, що мають тверезу оцінку, яка опирається не на емоції, а на аналітику, які здатні до ефективних дій та закликають уникати крайнощів.

Можна погодитись з Мирославом Поповичем, що «нове робиться із того, що маємо сьогодні. Важливо лише ясно усвідомлювати цілі, для яких використовуватиметься все, що є доброго в нашій людській майстерні». [7] А ціль-пророцтво сформулював ще німецький філософ та історик Й. Г. Гердер у «Журналі моєї подорожі» за 1796 р: «Україна стане колись новою Елладою: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача цього народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться ... постане велика культурна нація, і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген вже в далекий світ» [11].

Література

1. Богданов Ю. Четыре базовых сценария развития событий в Украине [Електронний ресурс] / Ю. Богданов - Режим доступу: <http://uainfo.org/blognews/456146-chetyre-bazovyh-scenariya-razvitiya-sobytyy-v-ukraine.html>
2. Колодій А. Про націєтворчу роль та історичні корені Майдану [Електронний ресурс] / А. Колодій - Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=1150>.
3. Кримський С. Б. Архетипи української культури / С. Б. Кримський. // Вісник НАН України. – 1998. - №7-8.
4. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності /С. Б. Кримський //Проблеми теорії ментальності. – К.: Наукова думка, 2006. – 405 с.
5. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях I третини ХХ сторіччя / В. Левандовський // Політична думка. – 1994. – №3. – С.58–68.
6. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців / І. Лисий // Філ. і соціол. думка. – 1995. - №11-12.
7. Попович М. Громадянське суспільство України / М. Попович // День - 1999 - №244. - С. 6
8. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості: аналіт. доп. - К.: НІСД, 2014. – с.8.
9. Февр Л. Бои за историю / Ле Февр – М.: Наука, 1990.- 627 с.
10. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу / М. Т.Юрій - К. : Таксон, 1997. - 237 с.
11. Herders. Werke: [In 5 Bd.] – Berlin: Weimar, 1969. - Bd. 1. - 135 s.